

MÜTAREKE İSTANBULUNDA BİR SİYASİ CİNAYET: KARABAĞLI BEHBUD HAN CEVAŒŞİR'İN ŒEHİT EDİLMESİ VE TORLAKYAN DAVASI

Yetkili Yazar | Correspondent Author: Sezai BALCI

A Political Murder in Armistice Period Istanbul: the
Assassination of Karabağlı Behbud Han Javanshir and the
Torlakyan Case

Yazar(lar) / Author(s)

Sezai BALCI¹
Selcan Alperay ERASLAN²

MAKALE BİLGİSİ

ÖZ

Makale Geliş Tarihi : 07/02/2021
Makale Kabul Tarihi : 08/02/2021

Anahtar Kelimeler :

Behbud Han Cevanşir,
Misak Torlakyan, Haydar
Rıfat, Azerbaycan

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önce İçişleri, daha sonra da Ticaret ve Sanayi Nazırı olarak önemli rol üstlenen devlet adamlarından biri de Behbud Han Cevanşir'dir. Sovyet Azerbaycan'ı kurulduktan sonra 1921 yılında Neriman Nerimanof tarafından petrol hakkında araştırma yapmak üzere gönderildiği Almanya'ya gitmek üzere İstanbul'a gelen Cevanşir, 18 Temmuz 1921 gecesi Beyoğlu'nda Pera Palas Oteli önünde Taşnak üyesi Misak Torlakyan tarafından suikastle katledilmiştir. Torlakyan, İngiliz Divan-ı Harbi'nde yapılan yargılama sonucunda idam cezasına çarptırılmasına rağmen, akıl sağlığı yerinde olmadığı gerekçesiyle tahliye edilerek yurt dışına kaçırılmıştır. Bu makale, katledilmesinin 100. yıldönümünde Torlakyan Davası olarak anılan Behbud Han Cevanşir cinayetini incelemeyi amaç edinmiştir.

ARTICLE INFORMATION

ABSTRACT

Submission Date : 07/02/2021
Accepted Date : 08/02/2021

Keywords:

Behbud Han Javanshir,
Misak Torlakyan, Haydar
Rıfat, Azerbaycan

One of the statesmen who took an active role in the establishment of Azerbaijan Republic first as an interior minister and after that as a minister of trade and industry is Behbud Han Javanshir. After the declaration of the Soviet Azerbaijani rule; Javanshir, who came to Istanbul in 1921 on the way to Germany to where he was sent by Neriman Nerimanov in order to do research on oil, was assassinated by Dashnak member Misak Torlakyan in front of the Pera Palace Hotel in Beyoğlu on the night of July 18, 1921. Although Torlakyan was sentenced to death as a result of the Trial of the British Court of War, he was evacuated and abducted abroad on the grounds that he was mentally ill. This article aims to examine the event of the assassination of Behbud

1 Prof. Dr., Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, __ORCID No: <https://orcid.org/0000-0002-1567-3801>, e-posta: balcisezai@gmail.com

2 Araş. Gör., Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, __ORCID No: <https://orcid.org/0000-0003-3905-9803>, e-posta: selcan.alperay.kasli@giresun.edu.tr

Han Javanshir which is also known as Torlakyan Case on the 100th anniversary of this slaughter.

1. Giriş

28 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluşunda önce İçişleri, daha sonra da Ticaret ve Sanayi Nazırı olarak önemli rol üstlenen devlet adamlarından biri de Behbud Han Cevanşir’dir. İstanbul’un İtilaf Devletleri işgalinde bulunduğu Mütareke devrinde 18 Temmuz 1921 gecesı Beyoğlu’nda Pera Palas Oteli önünde Behbud Han Cevanşir, eşi Tamara ve kardeşleri Cemşid ve Sürhad ile birlikte yürürken suikasta uğramıştır. Ağır yaralanan Cevanşir, olayın hemen ardından İngiliz Hastanesi’ne kaldırılmış, burada yapılan tüm müdahalelere rağmen kurtarılamamıştır.

Behbud Han Cevanşir’in katili Trabzonlu Ermeni Misak Torlakyan’dır. Bu yüzden dava, Osmanlı basınında *Torlakyan Davası* şeklinde zikredilmiştir. Cevanşir’in katili olan Torlakyan aynı zamanda Taşnak ve Nemesis Örgütü üyesidir. Torlakyan, İngiliz Divan-ı Harbi’nde yapılan yargılama sonucunda idam cezasına çarptırılmasına rağmen, akıl sağlığı yerinde olmadığı gerekçesiyle tahliye edilerek yurt dışına kaçırılmıştır. Bu makale, şehit edilmesinin 100. yıldönümünde Torlakyan Davası olarak anılan Behbud Han Cevanşir cinayetini incelemeyi amaç edinmiştir.

2. Behbud Han Cevanşir’in Şehit Edilmesi

Azerbaycan’ın eski Dahiliye Nazırı Behbud Han Cevanşir, 18 Temmuz 1921 Pazartesi gecesı saat 23:30 sularında Beyoğlu’nda ikamet ettiği Pera Palas Oteli’nin önünde eşi ve kardeşleriyle beraber yürürken Misak Torlakyan tarafından tabanca ile beş el kurşun atılarak, ağır yaralanmış hemen ardından da kaldırıldığı İngiliz İkinci Hastanesi’nde kurtarılamayarak vefat etmiştir.³ Cinayetin hemen ardından Polis Umum Müdürü, Dahiliye Nazırı Ali Rıza Paşa ve Sadrazam Tevfik Paşa’yı gizli bir yazıyla bilgilendirmiştir. Katil polis kayıtlarında Misak veled Agop olarak geçen Trabzonlu

³ Behbud Han Cevanşir’i kaldırıldığı hastanede muayene eden Nöbetçi Doktor Yüzbaşı C. J. F. Hill, mahkemede verdiği ifadesinde Cevanşir’in üç yerinden yaralandığını ve hastaneye getirildikten 35 dakika sonra vefat ettiğini belirtmektedir (Saraçoğlu, 2007: 34; Çulcu, 1990: 32-33).

Misak Torlakyan'dır (BOA, DH. İ. UM, No: 20-28/14/53; Duman, 2004/2005); Özger, 2018: 658).⁴ İngiliz Hastanesi'nde vefat eden Cevanşir, 20 Temmuz 1921'de Beşiktaş'ta bulunan Yahya Efendi Dergâhı haziresine defnedilmiştir (İkdam, 21 Temmuz 1921:3).

Olayı sütunlarına taşıyan İstanbul gazetelerinin⁵ en erken tarihli *İkdam*'dir.⁶ Gerek cinayeti anlatan ve gerekse Behbud Han'ı Türk kamuoyuna ilk defa tanıtan *İkdam* gazetesine göre Behbud Han Cevanşir cinayetinin ayrıntıları şu şekildedir: *Son Rusya inkılâb ve ihtilâl senelerinin birçok tehlikeli demlerinde fevkalbeşer bir metanet ve dirayetle hayatını müdafaa ve müthiş suikastlar karşısında bir cesaret göstererek daima kahraman çıkan Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi esbak Dahiliye Nazırı Behbud Han Cevanşir'in İstanbul'da Beyoğlu'nda Pera Palas Oteli önünde bir Ermeni kurşunuyla nasıl şehid edildiğine ve Behbud Han'ın son dakikaya kadar ne derecede metanetini muhafaza eylediğine dair şayan-ı dikkat tafsilata destres olunmuştur: Behbud Han, refakatinde zevcesi ve iki biraderi Cemşid ve Sürhad bulunduğu halde bir müddet Otişan'da oturmuşlar ve saat 11:30'da kalkarak ikamet ettikleri Pera Palas Oteli'ne doğru yürümüşlerdir. Pera Palas'ın ikinci penceresi önüne geldikleri zaman Behbud Han'a arkadan birbirini müteakip iki el silah atılmıştır. Arkadan vurulduğunu fark eden Behbud Han, yüzünü çevirerek katilin üzerine atılmış ve onu ellerinden tutmuş ise de bu defa katil, revolverini merhumun batnı üzerine sıkarak, merhum iki yerinden daha vurulmuştur. Katili tutmağa kuvvet ve mecali kalmayan Behbud Han, kardeşine "Bu beni*

⁴ Mahkeme kayıtlarında yer almamasına rağmen bu cinayette Torlakyan'a yardım edenlerden biri de Hovaness Amadouni adlı bir başka Nemesis militanıydı (Karakoç, 2009: 132).

⁵ Makale hazırlanırken, dönemin gazetelerinden *İkdam*, *İleri*, *Tevhid-i Efkâr*, *Peyâm-ı Sabah* ve *Yeni Şark* tarafımızca taranmıştır.

⁶ *Dün gece Beyoğlu'nda Azerbaycan'ın sabık Dahiliye Nazırı bir Ermeni tarafından katledilmiş, katil akb-i vaka'da derdest olunmuştur. Dün gece Beyoğlu'nda Tepebaşı'nda Pera Palas Oteli'nde mukim Azerbaycan sabık Dahiliye Nazırı ve Dersaadet Mümessil-i Ticarisi Behbud Han bir suikast neticesi olarak katledilmiştir. Behbud Han, Paris'e gitmek üzere bundan bir mah akdem Rus bulunan refikası ve iki biraderi ile İstanbul'a gelmiş, Pera Palas Oteli'nde üç oda isticar eylemiştir. Mumaileyh dün gece ta'amdan sonra berâ-yı tenezzüh refikası ve iki biraderiyle Tepebaşı Bahçesi'nde tenezzüh eyledikten sonra refikası ile beraber saat 12 raddelerinde bahçeden çıkmışlardı. Pera Palas Oteli'nin karşı kaldırımını takiben Antikacı Haim'in dükkânı önüne geldikleri sırada kendisini takib eden şahıs revolverini çekerek, mumaileyhe karşı beş el ateş eylemiştir. Behbud Han, ani bir taarruzdan birden bire şaşırarak beraber atılan ilk kurşun göğsüne isabet eylediği halde koşmaya başlamıştır. Taarruz eden şahıs, elindeki revolverle durmayarak ateşe devam ve mumaileyhin göğsünün iki mahalli ile kolundan vesair mahallerinden cerh eylediğinden Behbud Han, bir metre mahalle kadar yaklaştığı vakit kuvvetsiz kalarak yere düşmüştür. Behbud Han'ın yanında bulunan biraderiyle zevcesi hemen katilin üzerine hücum eyledikleri gibi mahall-i mezkûrda bulunan Osmanlı ve Fransız zabıta memurları dahi yetişerek caniyi derdest eylemişlerdir. Katil hîn-i derdestinde Behbud Han'ın biraderini revolverin sapı ile gözünden cerh etmiştir. Behbud Han, hemen otomobil ile berâ-yı tedavi İngiliz Hastanesi'ne nakil edilmişse de aldığı cerihadan müteessiren vefat etmiştir. Mumaileyh, orta boylu tahminen 45 yaşlarındadır. Göğsünden aldığı cerihanın tesiriyle vefat etmiştir. Katil Azerbaycan ahalisinden Ermeni milletinin Taşnak-Sütyun Cemiyeti fedailerinden Misak veled Agop'tur. Behbud Han, Azerbaycan'da Dahiliye Nazırı bulunduğu sırada güya Ermeniler hakkında bazı haksız muamelede bulunmaktan dolayı intikam maksadıyla tertip edilmiş suikast için katil Misak memur edilmiş imiş. İtilaf zabıtasınca vak'a hakkında tahkikata tevessül olunmaktadır (İkdam, 20 Temmuz 1921: 2).*

vuruyor, bırakmayınız” demiştir. Ve katili eliyle de tutarak Pera Palas tretuarından tramvay hattına doğru atmıştır. Kardeşi Cemşid Han, Katil Ermeni'nin üzerine hücum edip, tutmak istemiş, fakat katil Cemşid'in üzerine de revolverini sıkarak ateş etmiştir. Cemşid, revolverin arpacık istikametini sağ eliyle vurarak, çıkan kurşun ancak Cemşid'in sol gözünün kenarından geçmiştir. Katil ikinci defa olarak Cemşid Han'ın üzerine revolverini ateş etmiş ise de Cemşid Han bu defa dahi eliyle revolveri dürterek çıkan kurşun Pera Palas'ın ikinci penceresinin çevresine çarpıp geçmiştir. Katil yeniden silah atmaya başlamış ise de merhumun biraderleri Cemşid ve Sürhad Han, Ermeni'nin elini sıkı surette tuttuklarından çıkan kurşunlar havaya gitmiştir. Büyük bir heyecan ve galeyan içerisinde bulunan Cevanşir'in zevcesi katilin üzerine gelip, eliyle katili dövmek ve vurmak istemiştir. Bu sırada mahall-i cinayete Türk Polisi yetişmiş ve katili derdest etmiştir. Polis yetiştikten sonra Behbud Han'ın biraderi Cemşid Han da Cevanşir'i kucağına almış ise de müteaddid yerinden yara alan Cevanşir, kendisini pek zayıf hissederek göğsünde bulunan gayet kıymetdâr pırlanta kravat iğnesini biraderine vermiş ve elini de katiline uzatıp “bu köpekoğlu beni vurdu” demiştir. Bu esnada otomobil cerh olunup, Cevanşir biraderleriyle beraber otomobile bindirilmiş ve merhum şoföre “beni tez hastaneye götür, yüreğimden kurşunu çıkarsınlar, yüreğim çok yanıyor” demiştir. Hastaneye nakl olunan Behbud Han, kardeşine “beni ancak siyasi işlerden dolayı öldürebilirler, çünkü benim şahsi hiçbir düşmanım yoktur ve olamaz da, benim milletime ettiğim hizmet, Ermenilerin hoşuna gitmediği için Ermeniler beni vurmuştur” demiştir. Behbud Han hastanede “zevceci yanıma getiriniz, söyleyeceğim söz vardır” talebinde bulunmuş ise de zevcesi merhumun nezdine celb edilmemiştir. Bunu müteakip Cevanşir, “efendiler, şu pencereleri açınız, hava alayım, havasızlık beni çok tazyik ediyor” demiş ve biraz sonra da teslim-i ruh etmiştir (İkdam, 28 Temmuz 1921:3).

Bu sırada olay yerine yetişen Galatasaray Merkez Polis Karakolu'nda 205 numaralı Polis Memuru Ali Efendi, Katil Torlakyan'ı yakalayıp tabancasıyla beraber Beyoğlu Polis Merkezi'ne sevk etmişse de olay yerine gelen Fransız polisleri tarafından Torlakyan, zorla elinden alınarak önce Fransız Karakolu'na ardında da Kumkapı Hapishanesi'ne gönderilmiştir (BOA, HR. SYS, No: 2467/41, 20 Temmuz 1921; İleri, 24 Ağustos 1921:4). Katil Torlakyan, buradan da daha sonra hapishane olarak kullanılan Kroker Oteli'ne sevk edilmiştir (BOA, HR. SYS, No: 2467/41, 3 Ağustos 1921).

Behbud Han Cevanşir'in öldürülmesi, İstanbul'da yabancı dillerde yayınlanan gazetelere de konu olmuştur. Bunlardan Rusça ve Fransızca yayın yapan *Prus de Suvar* gazetesi, Behbud Han Cevanşir'in nazırlıktan ayrıldıktan sonra Azerbaycan Komünist Partisi'ne katıldığını ve bazı siyasi dostlarını CEKA'ya yönlendirdiğini ve bu şekilde Müsavatçıların düşmanlığı kazandığını ve onlar tarafından öldürtüldüğünü iddia etmiştir.

Gazetenin bu iddiası Müsavat Fırkası'nın Bakü Komitesi Üyesi ve Azerbaycanlı Mebus Karaağazade Ahmed Hamdi Bey tarafından yalanlanmıştır (İleri, 2 Ağustos 1921:4).

Yukarıda da kendi sözlerinden de aktardığımız üzere Behbud Han Cevanşir'in, Misak Torlakyan tarafından öldürülmesi siyasi bir cinayetti. Bu suikast, bu aylarda Ermenilerin Nemesis adlı paravan bir örgütü tarafından gerçekleştirilmiştir ve Torlakyan da bu örgütün bir üyesidir.

3. Nemesis Örgütü

Taşnak Partisi üyesi olan katil Torlakyan aynı zamanda Taşnak Komitesine bağlı Nemesis adlı gizli bir Ermeni terör örgütünün de suikastçı elemanlarından. Nemesis adı Eski Yunan'da adalet ve intikam tanrısı olarak bilinmektedir. Ermeni intikamcılığının en önemli ve gizli örgütlerinden olan Nemesis, aynı zamanda kavram olarak “tanrısal öcü” de simgelemektedir (Başkan, 2013: 55-57; Özdemir, 2008: 10; Karakoç, 2009: 125-134;).⁷ Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Erivan'da 27 Eylül-31 Ekim 1919 tarihlerinde gerçekleştirilen Taşnak Kongresi'nde, Türkiye'deki 1915 ve Azerbaycan'daki 1918 yılı olaylarının sorumlularının suikastla ortadan kaldırma kararı alınmıştır (Özdemir, 2008:11). Nemesis Operasyonları için ABD'den Türkiyeli bir Ermeni olan Shahan Natali (Hagop Der Hagopian) görevlendirilmiştir (Karakoç: 127). Ermeni Taşnaklar, kendilerince suçlu buldukları kişilerin listesini hazırlamış, Türkiye, Kafkasya ve Avrupa'da bulunan bu kişilerin pek çoğunu öldürmüşlerdir. Ermeni Taşnaklar tarafından hazırlanan bu *kara liste* yaklaşık 200 kişiliktir (Özdemir, 2008:11). Roma'da Sait Halim Paşa'nın öldürülmesinden sonra İsmail Canbulat'tan İttihatçı Cavit Bey'e yazılan 23 Ekim 1921 tarihli bir mektuba göre Taşnakçıların ölüm listesinde bulunanlardan biri de Behbud Han Cevanşir'di (Özdemir, 2008:12). Ağaoğlu Ahmet Bey de Trabzon'da Eylül 1921'de verdiği bir konferansta İstanbul'a gelmekte olan Cevanşir'e bir mektup yazarak Ermenilerin kendisini öldüreceğini bu yüzden geri dönmesini tavsiye etmişse de Cevanşir, bu öneriyi dikkate almamıştır (Usta, 2001:3).

Suikasta uğrayanlar incelendiğinde Nemesis ve Taşnakçıların hazırladığı listede bulunanların neredeyse tamamını Türkler ve Azerbaycanlılar oluşturmaktadır. Bunun sebebi ise Taşnakçıların Türk ve Azerbaycanlı liderlerini ortak ve tek düşman olarak algılamalarıdır. 7 Haziran 1920'de Tiflis'te Azerbaycan Cumhuriyeti eski Başbakanı Fethali Han Hoyski, Temmuz 1920'de Tiflis'te Azerbaycan Meclis Başkanı Hasan Bey Ağayev, 15 Mart 1921'de Berlin'de Talat Paşa, 18 Temmuz 1921'de İstanbul'da Behbud Han Cevanşir, 6 Aralık 1921'de Roma'da Sait Halim Paşa, 17 Nisan 1922'de Berlin'de

⁷ Nemesis suikastlarının hikâyeleştirilmiş anlatıları için bkz. (Bogosian, 2016).

Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler, 22 Temmuz 1922'de Tiflis'te Cemal Paşa Taşnakçılar tarafından şehit edilmişlerdir (Özdemir, 2008: 15-17).⁸

4. Şehit Behbud Han Cevanşir (1877-1921)

Behbud Han Cevanşir, Karabağ'ın son müstakil hanı İbrahim Han'ın torunudur. Behbud Han Cevanşir, aynı zamanda Ağaoglu Ahmed'in de akrabasıydı (Usta, 2001:3). 1877 yılında Azerbaycan'ın Terter Kazası'na (Sovyet devrinde Mirbeşir Rayonu) bağlı olan Azad Karakoyunlu'da doğmuştur. Babası Azad Han'dır. Orta öğrenimine 1890'da Tiflis'te bulunan bir Alman okulunda başlamıştır. Burada okul arkadaşlarından biri de sekiz yıl beraber okuduğu Stephan Şaumyan'dır. Ardından 1902'de Almanya'ya giderek Freiburg'ta maden mühendisliği okumuştur. Behbud, aynı zamanda bu üniversiteyi bitiren ilk Azeri Türkü'dür. Freiburg'tan sonra Londra'da da bir süre ihtisas yapmıştır. 1907'de Azerbaycan'a dönen İngiliz, Alman, Fransız, Rus, Gürcü ve Ermeni dillerini de bilen Cevanşir, Difaî teşkilatına girdiği gibi Milyoner Şibayev'in petrol şirketinde çalışmaya başlamıştır. Bu sırada Hacı Tagiyef'in önderlik ettiği Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti'nde de faaliyette bulunmuştur (Yaqublu, 2018:141-142). Daha sonra Cevanşir, bir süre Bakü'deki bir İngiliz Petrol Şirketi'nde çalışmış, İsveçli Nobel Şirketi'nin müdürlüğünü de yapmıştır. Petrol Mühendisliğinde Avrupalı ve Rus meslektaşları arasında oldukça temayüz etmiş bir kişiliktir (Usta, 2001:3). 1917 Rus Devrimi'nden sonra Geçici Milli Müselman Şurası'nın İcra Komitesi azalığında da bulunmuştur (Yaqublu, 2018:143).

Behbud Han Cevanşir, 17 Haziran 1918 tarihinde Fethali Han Hoyski'nin başkanlığında kurulan ikinci Azerbaycan Hükümeti'nde Dahiliye Nazırı olarak bulundu. Yani Cevanşir Azerbaycan'ın ilk Dahiliye Nazırı'dır. Bu hükümette 6 Ekim 1918 tarihinde yapılan revizyonda ise Dahiliye Nazırlığı'na ilaveten Ağa Aşurov'un Posta ve Telgraf Nazırı olmasıyla Ticaret ve Sanayi Nazırlıklarını da üstlenmiştir (Yaqublu, 2018:141). Bu hükümet, Müsavatçılar ile tarafsızlardan oluşmaktaydı. Bu hükümette yer alan Behbud Han Cevanşir ise tarafsızlardandı (Hasanov, 2005:75; Şükürov ve Qafarov, 2010: 422). Hükümette tarafsız olarak yer alan Cevanşir, Müsavatçı olmamakla birlikte Difaî teşkilatı üyesiydi. Hükümette de Cevanşir gibi birçok Difaî üyesi bulunmaktaydı (Şükürov, 2010: 66); Yaqublu, 2018: 142-143).

⁸ Türk ve Azerbaycanlı devlet adamlarının Ermeniler tarafından şehit edilmesini Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Milli Emniyet Müdürü Naki Keykurun, hatıralarında şöyle değerlendirmektedir: “Onlar (Daşnak Fırkası) akıllarınca Türk milletini tüketeceklerdi. Ancak şurasını unuttular ki Türk'ün bir kolunda Feth Ali Hanları, Hasan Beyleri, Behbut Cevanşirleri, diğer kolunda Talatları, Şakirleri, Doktor Nazımları, Cemal Paşaları şehit etmekle Türk tükenmez” (Keykurum, 1998: 174).

Behbud Han Cevanşir'in Dahiliye Nazırlığı sırasında, yaşanan en önemli olaylardan biri de İngilizlerin Bakü'yü işgal etmeleridir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri ile 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekilmiştir. 10 Kasım 1918'den itibaren de Azerbaycan'da bulunan Kafkas İslam Ordusu, Bakü'yü tahliye etmeye başlamıştır. Bu gelişme üzerine Başbakan Fethali Han Hoyski, Azerbaycan'ın geleceğini düşünerek İtilaf Devletlerinin Kuzey İran Orduları Komutanı İngiliz General William M. Thomson ile müzakerelere başladı. Müzakereler sonucunda 17 Kasım 1918'de Hintli askerlerden oluşan ilk İngiliz ordusu General Thomson komutasında Bakü'ye girdi. Yapılan resmi karşılama töreninde Dahiliye Nazırı Behbud Han Cevanşir, Hariciye Nazırı Vekili Adil Han Ziyadhanlı ile nezaretin üst düzey bürokratları ile sivil toplum örgütlerinin temsilcileri de katıldı (Hesenli, 2010: 242).

Behbud Han Cevanşir, Dahiliye Nazırı iken Azerbaycan'da bir takım idari reform hareketlerine de girişmiştir. Bunlardan biri de İrevan'ın Azerbaycan sınırları içinde bulunan kısmında yerel yönetimin kurulmasıyla ilgilidir (Ehmedova, 2010: 289). Dahiliye Nazırlığı sırasında Azerbaycan Polis Teşkilatı'nı da oluşturmuş, Bakü'de bir Polis Okulu açmış, 7 Ekim 1918'de Azerbaycan Meclisi'ne seçilmiştir.⁹ 26 Aralık 1918 tarihinde yine Fethali Han Hoyski'nin Başbakanlığında kurulan üçüncü hükümette Cevanşir, yerini Müsavat Partisi'nden Halil Hasmehmedov'a bırakmıştır. Dahiliye Nezareti'nden ayrıldıktan sonra 18 Haziran 1919'da *Deyanet* adlı bir şirket kurarak dış ticaret yapmaya başlayan Cevanşir, özellikle Almanya'dan buğday ithal ederek ticari faaliyette bulunmuştur (Yaqublu, 2018: 148).

Rus Kızıldususu, 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal ettiğinde Behbud Han Cevanşir tutuklanarak 12 arkadaşıyla birlikte idama mahkûm edilmiştir. Arkadaşlarının 11'inin idamından sonra sıra O'na gelince Bolşevikler, Cevanşir'i idam etmekten vazgeçmişlerdir. Bolşevikler, Bakü'yü ele geçirdikten sonra petrol sahalarının idaresini iş tecrübesi ve yeteneklerini de dikkate alarak işin uzmanı olan Cevanşir'e bırakmışlardır. Cevanşir yeni görevini layıkıyla üstlenerek petrol şebekesini yenileyerek düzene koymuştur. Bundan sonra Bolşevik Neriman Nerimanof tarafından Avrupa ile petrol alım-satımı konusunda inceleme yapmak üzere Almanya'ya gitmek üzere İstanbul'a gönderilmiştir (Nur, 1967: 746-747; Usta, 2001:3; Yaqublu, 2018: 141, 148).¹⁰ Yani bu tarihte Cevanşir, Sovyet Azerbaycanı'nın İstanbul Ticaret Temsilciliği'ne (*Dersaadet Mümessil-i Ticarisi*) getirilmiştir.

Behbud Han Cevanşir'in Ticari Mümessil olarak ne zaman İstanbul'a geldiğini kesin olarak tespit edemedik. Ancak şehit edilmesinden bir gün sonra Polis Müdüriyet-i

⁹ Cevanşir'in Dahiliye Nazırlığı dönemindeki Meclis faaliyetleri için bkz. (Yaqublu, 2018:144-148).

¹⁰ Cevanşir'in Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgali üzerine Türkiye'ye sığındığı şeklindeki bilgi doğru değildir (Salik, 2015: 211-258).

Umumiyesi İkinci Şubesi'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılan 19 Temmuz 1921 tarihli bir yazıyla *İkdam* gazetesinde yayınlanan "Siyasi Bir Cinayet" adlı haberde Behbud Han Cevanşir'in İstanbul'a bir ay önce geldiği belirtilmektedir (BOA, DH. İ. UM, No: 20-28/14/53, 19 Temmuz 1337 (1921); *İkdam*, 20 Temmuz 1921: 2). Bu bilgiye dayanarak Cevanşir'in en azından Haziran 1921 ortalarında İstanbul'a geldiği anlaşılmaktadır. İstanbul'a eşi Tamara ve kardeşleri Cemşid ve Sürhad ile birlikte gelen Cevanşir, bir süre Azerbaycan'dan tanıdığı ve aynı zamanda akrabası olan Ahmet Ağaoğlu'nun evinde beş gün kalmıştır (Yaqublu, 2018: 148; Usta, 2001:4). Ahmet Ağaoğlu'nun ailesine daha fazla rahatsızlık vermek istemeyen Cevanşir, Beyoğlu Pera Palas Otelinde üç oda kirilayarak 134/171 numaralı odasında ikamet etmeye başlamıştır (BOA, DH. İ. UM, No: 20-28/14/53, 19 Temmuz 1337 (1921); *İkdam* 20 Temmuz 1921: 2). Behbud Han Cevanşir, *İkdam* gazetesinin haberine göre İstanbul'da sonra Paris'e gidecekti (20 Temmuz 1921: 2).¹¹ Cevanşir'in ölümünden sonra kardeşleri Cemşid ve Sürhad Türkiye'de kalmış, eşi Tamara ise Moskova'ya taşınarak orada ölmüştür (Yaqublu, 2018: 152).

5. Torlakyan Davası

Katil Torlakyan, Osmanlı vatandaşı olduğu için Türk mahkemesinde yargılanmalıydı. Bu amaçla Adliye Nezareti, Hariciye Nezareti'ne başvurarak Torlakyan'ın yargılanması için İtilaf makamlarına başvurularak gerekli işlemin yapılmasını istemiştir. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, 10 Ağustos'ta İngiliz ve 21 Ağustos'ta da Fransız işgal güçlerine başvurarak Torlakyan'ın iadesini istediye de bu istek işgal güçleri tarafından reddedilmiştir (BOA, HR. SYS, No: 2467/41, 3, 10, 21 Ağustos 1921). Bu kararın gerekçesi ise davanın İstanbul'un asayişini ihlal edecek mahiyette olmasıydı. Bu yüzden de General Harrington katilin yargılanmasına 8 Ağustos 1921'de karar vermiştir (İleri, 24 Ağustos 1921: 4; Tevhid-i Efkâr, 24 Ağustos 1921: 3).

Türk basını tarafından da ilgiyle takip edilen Torlakyan Davası, 11 Ağustos 1921'de İngiliz Divan-ı Harbi olarak kullanılan Harbiye Mektebi binasında başlamıştır. Mahkeme Heyeti, İngiliz Birinci Hamshire Alay Komutanı Binbaşı Freezy başkanlığında Yüzbaşı Berkeley, Teğmen Oconur ve Savcı Miralay Ballar'ın Yaveri Teğmen Rickatson Hatt'dan oluşmaktaydı. Torlakyan'ı ise Dikran Barsamyan, Hamayak Hüsrevyan ve Maltalı Doktor Miçi Efendiler savunmaktaydı (Çulcu, 1990: 28; Saraçoğlu, 2007: 28; *İkdam*, 24 Ağustos 1921: 3).

¹¹ Behbud Han Cevanşir'in 1921'de İstanbul'da şehit edilmesi o tarihte Kurtuluş Savaşı ile meşgul olan TBMM'de yankı bulmamıştır (Üçüncü, 2016: 149-162).

Torlakyan'ın avukatlığını üstlenen Dikran Barsamyan Efendi, Darülfünûn'da İngilizce Müderrisiydi. Meclis-i Mebusan'ın üçüncü devresi için yapılan seçimlerde 172 oy alarak İttihat ve Terakki Fırkası'nın Sivas Mebusu seçilmiştir (Güneş, 1997: 541).¹² Diğer avukat Himayak Hüsrevyan ise Ermeni Patrikhanesi'nin Cismanî Meclis Üyesi olmasının yanında daha önce Darülfünûn'da Ceza Müderrisliğinde de bulunmuştu. Cevanşir Ailesi'nin avukatlığını ise Samet Ağaoğlu'nun *Bir Garip Avukat* olarak zikrettiği Haydar Rıfat Bey¹³ üstlenmiştir (Ağaoğlu, 1969: 34-38). Haydar Rıfat Bey'e tercüman Reşad Danyal ve kâtime olarak Ahmet Ağaoğlu'nun kızı ve aynı zamanda Mekteb-i Hukuk'un ilk kız öğrencisi Süreyya Ağaoğlu eşlik etmekteydi (Çulcu, 1990: 28; Saraçoğlu, 2007: 28; İkdâm, 24 Ağustos 1921: 3)

Dava, İstanbul İşgal Kuvvetleri Başkomutanı General Harrington'un bir tebliğiyle başlamıştır. 11 Ağustos 1921'de başlayan davanın ilk duruşmasında Behbud Han Cevanşir'in kardeşi Cemşid ile Behbud Han'ın eşi Tamara'nın ifadeleri alınmıştır (İkdâm, 24 Ağustos 1921: 3).

Torlakyan Davası görülürken, Ermeniler olayı, bir intikam alma davasına dönüştürmüşlerdir. Bu amaçla Ermeni avukatlar, meseleyi tehirden itibaren ele alarak, Cevanşir'i Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye girişi sırasında yaşanan olaylardan sorumlu tutmuşlar ve bu şekilde cinayete siyasi bir yön vermeye çalışmışlardır. Böylelikle duruşmalar, bir cinayet davasından ziyade siyasi bir hesaplaşmaya dönüştürmüşlerdir.

Mahkeme başladığında yargılamanın 8 günde bitirileceği öngörülmüşse de mahkeme 45 celsede tamamlanabilmiştir (İleri, 24 Ağustos 1921: 3). Yargılamada Cevanşir Ailesi'nin şahitliklerini Cemşid Han, Cevanşir'i muayene eden Doktor Hill, Cevanşir'in eşi Tamara, Polis Memuru Ali Efendi, Rusça *Azerbaycan* gazetesinin Müdürü ve Başyazarı Şefi' Bey Rüstembeyof, Karaağazade Ahmet Hamdi Bey, Semender Bey, Prenses Ziba Gaibof Hanım, Yusuf Bey Kasımoğlu, Avukat Hikmet Bey, Ali Asaf Bey ve Dr. Mazhar Osman Bey yapmıştır. Dr. Mazhar Osman Bey'in ifadesi Katil Torlakyan'ın sağlık durumu ve cezai ehliyeti hakkındaydı. Diğer şahitler ise genel olarak Bakü olayları sırasında Cevanşir'in suçsuz olduğunu, olaylarda ölen Ermenilerin mukatele sırasında hayatlarını kaybettiklerini ifade etmişlerdir.

¹² Barsamyan Efendi'yi yakından tanıyan Ağaoğlu Ahmet, O'nun Selanik'te iken Cemiyet'e dahil olduğunu, Rumeli'de bir süre öğretmenlik yaptığını, Cemiyet merkezi İstanbul'a nakledildikten sonra İstanbul'a geldiğini, Darülfünûn'da İngilizce öğretmenliği yaptığını, mebus iken Tehcir Kanunu lehine oy verdiğini, Talat ve Enver Paşaların eteğinden ayrılmadığını, şimdi onlara düşmanlık ettiğini belirtmektedir (Usta, 2001: 4).

¹³ Avukat Haydar Rıfat, Mondros Mütarekesi'nden sonra 2 Mayıs 1918'de görülmeye başlanan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olanların yargılandığı davada da avukatlık yapmıştır. Bu davanın ilk duruşmasında Sadrazam Sait Halim Paşa ile Nazırlardan Şükrü, Ahmet Nesimi, İbrahim ve Halil Beyler ile Merkez-i Umûmî üyelerinden Mithat Şükrü Bleda, Kemal, Talat, Ziya Gökalp ve Rıza Beyler bulunuyordu. Bu grubun avukatları arasında ise Haydar Rıfat, Celalettin Arif, Sadettin Ferit ve İsmail Mahir'in de aralarında bulunduğu 17 kişi bulunuyordu (Ağaoğlu, 2010: 69).

Torlakyan lehinde ifade veren şahitlerin sayısı 28'dir. Bunlar daha çok, Bakü olayları sırasında Cevanşir'in doğrudan doğruya sorumlu olduğu yönünde ifade vermişlerdir. Bunlar Bakülü Elevniayan, Minas Haberciyan, Gümrülü Madam Arus Handanyan, Mühendis Aram Bağdanoviç, Rus Subayı Pavel Tigan, David Derdavid, Kırkor Amiryan, Karabet Yazıcıyan, Madam Kohar Saryan, Papaz Vahan, Tahmazyan, Boris Baykof, Matmazel Çaço Kerelleyan, Yervant Odyan, Dr. Arşak Bogosyan, İngiliz Miss Braun, Rus Albay Boris Gyor Kavri, Nikola Tincakof, Siranuş Haçaturyan, Torlakyan'ın ev sahibi Garbisyan çifti, Dr. Karabet Ahancıyan, Dr. Vasilous Konus, Dr. Yorgi Zilaniki, Torlakyan'ın hapisane arkadaşı Kazım Nuri Osmanoviç ve kayıkçı Şükrü Hasan ve Bolşevik Aleksander Mihaloviç'tir. Bu şahitlerin büyük bir kısmı ifadelerinde Bakü olaylarında Cevanşir'in sorumluluğu bulunduğunu beyan etmişlerdir. Yani bir bakıma şahit ifadeleri, Ermenilerin kendi ırkından adam öldürmüş bir katili nasıl canla-başla müdafaa ettiğini göstermektedir. Buna rağmen İngiliz Mahkeme Heyeti, Bakü olaylarında Cevanşir'in rolüne dair bir beyanatta bulunmamıştır.¹⁴

Yargılama sırasında İngiliz Divan-ı Harbi neredeyse tüm mahkeme boyunca tarafsızlığını korumuştur. Bu tarafsızlık incelediğimiz gazete kupürlerinden ve dönemin İleri gazetesi muhabiri Ahmed Cemaleddin Saraçoğlu'nun yazdığı *Torlakyan Davası* adlı kitaptan aleni bir şekilde anlaşılmaktadır. Mahkemeyi siyasi bir cinayet davasına dönüştürmeyi başaran Torlakyan'ın avukatları Hüsrevyan, Barsamyayn ve Miçi, Torlakyan'ı beraat ettiremeyeceklerini anlayınca müvekkillerini farklı bir yola sevk etmişlerdir. Bu yeni yol ise Torlakyan'ın zaman zaman nüks eden hastalığı idi. Torlakyan sar'a hastası idi. Avukatları Torlakyan'ın cinayet anında sar'a nöbeti geçirdiğini isbat edebilirlerse O'nu ceza almaktan kurtarabilirlerdi. Bu amaçla Torlakyan'ın olay anında sar'alı olduğunu iddia etmeye başladılar. Bu yüzden Torlakyan'ın ev sahipleri Haykuhi Garbisyan ve eşi Torlakyan'ın evde; hapisane arkadaşlarından da Kazım Nuri Osmanoviç, Kayıkçı Şükrü Hasan ve Bolşevik Aleksander Mihaloviç koğuşturarak Torlakyan'ın birkaç defa sar'a nöbeti geçirdiğini mahkemede ifade ettiler. Daha sonra hapisanede Torlakyan'ı muayene eden doktorlar dinlendi. Bunlardan Dr. Karabet Ağacanyan, Dr. Vasilyus Konus ve Dr. Yorgi Zilaniki Torlakyan'ın sar'a hastası olduğunu ve cinayeti sar'a nöbeti geçirirken işlemiş olduğunu beyan ettiler. Bunlara daha sonra İngiliz Ordusu hekimlerinden Binbaşı Devis de katıldı.

Bunun üzerine Cevanşir Ailesi'ni savunan avukat Haydar Rıfat Bey, 38. celseye Emraz-ı Akliyye Uzmanı ve aynı zamanda ülkemizde modern manada Akıl Hastalıkları tıp dalının temelini atan Dr. Mazhar Osman Bey'i (1884-1951) davet etti. Dr. Mazhar

¹⁴ Gerek Cevanşir Ailesi ve gerekçe Torlakyan için ifade veren şahitlerin ayrıntılı beyanattı için bkz. 26, 30-31 Ağustos, 1-4, 6-11, 13-14, 16-18, 20-30 Eylül tarihli *İkdam* gazetesi nüshaları. 27-28, 30-31 Ağustos, 1-3, 6, 8-11, 13-18, 20-25, 27-30 Eylül tarihli *İleri* gazetesi nüshaları. 27-28, 30 Ağustos, 8-9, 11, 13-14, 16-18, 20, 27 Eylül tarihli *Peyam-ı Sabah* nüshaları.

Osman Bey, bu sırada Şişli Fransız Hastanesi'nin başhekimi idi (Yıldırım, 2012: 189-191). Mazhar Osman Bey, ifadesinde arkadaşlarıyla birlikte Torlakyan'ı muayene ettiğini, Torlakyan'ın verdiği cevaplardan olay anında şuurlu bir şekilde cinayeti işlediğini ve cezai ehliyeti bulunduğunu tıbbi delillerle ispat etti. Konu hakkında hekim arkadaşları Lütü Akif, Ahmet Şükrü (Emet) ve Şükrü Hazım (Tiner) ile birlikte hazırladıkları raporunu da *Tıbbî Etüd: Torlakyan Davası* adıyla Mahkeme Heyeti'ne sundu (Osman, 1921: 21; İkdâm, 29 Eylül 1921: 4)

Bu gelişmeden sonra 4-5 Ekim 1921 tarihlerinde taraflar taleplerini Mahkeme Heyeti'ne sundular, Hüsrevyan ve arkadaşları Torlakyan'ın cezai ehliyeti olmadığı gerekçesiyle beraatını, Avukat Haydar Rıfat Bey ise Torlakyan'ın cezalandırılmasını talep ettiler (İkdâm, 5-6 Ekim 1921: 3; İleri, 5-6 Ekim 1921: 2). Bu sırada Rickatson Hatt'ın yerine atanan İngiliz Divan-ı Harp Savcısı Gribbon, Torlakyan'ın suçlu bulunduğunu, katile verilecek cezanın Başsavcılık tarafından birkaç gün içinde belirleneceğini bildirdi (İleri, 7 Ekim 1921: 2; İkdâm, 7 Ekim 1921: s.1). Gerçekten de bir hafta sonra Divan-ı Harp, Torlakyan'a idam cezası verdi. Bu karar, İstanbul'da sevinçle karşılandı (İkdâm, 20 Ekim 1921: 1; Yeni Şark, 24 Ekim 1921: 1; İleri, 25 Ekim 1921: 2; Peyam-ı Sabah, 25 Ekim 1921: 3; Yeni Şark, 25 Ekim 1921: 1; Tevhid-i Efkâr, 25 Ekim 1921: 1; Peyam-ı Sabah, 26 Ekim 1921: 3).

Bu şekilde davanın görülmesinden ve Torlakyan'ın idama mahkûm edilmesinden sonra hukuk tarihinde eşine pek ender rastlanılan yeni bir haber duyuldu. 3 Kasım 1921'de Havass ve Reuter Haber Ajansları tarafından Torlakyan hakkında bir haber geçildi. Bu habere göre Torlakyan cinayetten suçlu bulunmuş ise de mahkeme kendisinin olay anında "muhtelüşşuur ve gayr-i mesul" addetmiştir (İkdâm, 4 Kasım 1921: 1; İleri, 4 Kasım 1921: 2; Peyam-ı Sabah, 4 Kasım 1921: 3; Yeni Şark, 4 Kasım 1921: 2; Tevhid-i Efkâr, 4 Kasım 1921: 1). Yani Torlakyan, diğer Ermeni terörist Tehleryan gibi ceza almaktan kurtulmuştur. Bu karar hukuki olmaktan ziyade siyasi bir karardır. Yani mahkeme Torlakyan'ın birinci derecede cinayet suçlusu olup olmadığına hiç değinmemiştir.

Böylece ceza almaktan kurtulmuş olan Torlakyan, hapisten çıkarılarak Ermeni Patrikhanesi'ne teslim edilmiştir. 22 Kasım 1921'de de güya tedavi edilmek amacıyla Yunan bandıralı bir gemi ile İstanbul'dan Pire'ye gönderilmiştir (İleri, 23 Kasım 1921: 1; Yeni Şark, 23 Kasım 1921: 2). Bu şekilde yurt dışına kaçan Misak Torlakyan, Yunanistan ve Romanya'da bir süre bulunduktan sonra ABD'ye yerleşmiş ve 1968 yılında 76 yaşında California'da ölmüştür.

6. Sonuç

Rıza Nur'un anılarında *pek Türkçü ve vatanperver ve böyle zeki, makul vatanperver Azeri Türkü görmedim* dediği Behbud Han Cevanşir, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna damgasını vurmuş önemli bir devlet adamıdır. İyi bir petrol ve maden mühendisliği eğitimi almış olan Behbud Han Cevanşir, aynı zamanda siyasi bir kişiliktir. Azerbaycan'ın kurulmasında Dahiliye Nazırı olarak rol aldığı gibi, Bakü petrolünün ıslahında da önemli gayretleri görülmüştür.

Behbud Han Cevanşir, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki faaliyetleri ve bölgede yaşanan mukatelede sorumluluk sahibi olduğu gerekçesiyle Taşnakçılarının paravan örgütü olan Nemesis militanları tarafından diğer Müsavat ve İttihat-Terakki erkânı gibi 18 Temmuz 1921'de şehit edilmiştir.

Mütareke İstanbulu'nda İngiliz Divan-ı Harbi'nde görülen cinayet davası, katil Torlakyan'ı suçsuz bulmak için Ermeniler tarafından siyasi bir hesaplasmaya dönüştürülmüştür. Mahkeme önce Torlakyan'ı suçlu bulup idama mahkûm etse de ardından 3 Kasım 1921'de akıl sağlığı yerinde olmadığı gerekçesiyle tahliye kararı vermiştir. 22 Kasım 1921'de Torlakyan, yurtdışına kaçırılmıştır. Torlakyan da aynen Berlin'de Talat Paşa'nın katili Tehliryan'ın yargılanması gibi Ermeniler tarafından etkin bir savunma stratejisine dönüştürülmüştür.

Kaynakça

Ağaoğlu, A. (2010). *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, (Yay. Haz. Ertan Eğribel-Ufuk Özcan), İstanbul: Doğu Kitabevi.

Ağaoğlu, S. (1969). *Babamın Arkadaşları*, Üçüncü Baskı, İstanbul: Baha Matbaası.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). (1921). Dahiliye Nezareti, (DH. İ. UM), No: 20-28/14/53.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). (1921). Hariciye Siyasi, (HR. SYS), No: 2467/41.

Başkan, Ö. F. (2013). *Ermeni Komiteleri*, (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş.

Bogosian, E. (2016). *Nemesis Operasyonu*, (Çev. Önder Seçkin), İstanbul: Kalkedon Yay.

Çulcu, M. (1990). *Ermeni Entrikalarının Perde Arkası Torlakyan Davası*, İstanbul: Kastaş Yay.

Duman, Ö. (2004/2005). “Mütareke İstanbulu’nda Ermeni Faaliyetleri”, *Ermeni Araştırmaları*, XVI-XVII, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=15> (E.T. 10/06/2018).

Durukoğlu, S. S. (2015). “Türklerin Uğradığı İşkence, Sürgün, Katliam ve Soykırımlar Sözlüğü”, *AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, VII/Eylül, s. 211-258.

Ehmedova, F. (2010). “Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan’da Yasama ve Yürütme (1918-1920)”, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed. Qıyas Şükürov-Vasif Qafarov), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay., s. 288-297.

Güneş, İ. (1997). *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet*, II, Ankara: TBMM Vakfı Yay.

Hasanov, H. (2005). *Neriman Nerimanov’un Milli Dövlətçilik Bakışları ve Faaliyeti*, Bakü.

Hesenli, C. (2010). “Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920)”, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed. Qıyas Şükürov-Vasif Qafarov), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay., s.227-256.

İkdam. 20-21, 28 Temmuz, 24, 26, 30-31 Ağustos, 1-4, 6-11, 13-14, 16-18, 20-30 Eylül, 1, 5-7, 20 Ekim, 4 Kasım 1921.

İleri. (24 Ağustos 1921). “Behbud Han’ı Şehid Eden Ermeni’nin Muhakemesi”.

İleri. 2, 24, 27-28, 30-31 Ağustos, 1-3, 6, 8-11, 13-18, 20-25, 27-30 Eylül, 5-7, 25 Ekim, 4, 23 Kasım 1921.

Karakoç, E. (2009). *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü (Hınçak-Taşnak’tan Asala ve JCAG-ARA’ya)*, İstanbul: IQ Yay.

Keykurun, N. (1998). *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İstanbul: İlke Kitabevi Yay.

Mazhar, O. (1921). *Torlakyan Davası: Tıbbî Etüd*, İstanbul: Orhaniye Matbaası.

Özdemir, H. (2008). *Üç Jöntürk’ün Ölümü Talat-Cemal-Enver*, İstanbul: Remzi Kitabevi, Üçüncü Baskı.

Özger, Y. (2018). *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri*, İstanbul: Teas Press.

Peyam-ı Sabah. 27-28, 30 Ağustos, 8-9, 11, 13-14, 16-18, 20, 27 Eylül, 25-26 Ekim, 4 Kasım 1921.

Rıza, N. (1967). *Hayat ve Hatıratım*, III, Altındağ Yay., İstanbul.

[Saraçoğlu], A. C. (2007). *Torlakyan Davası: Behbud Han Cevanşir'in Katli*, (Ed. Fethi Gedikli), Bakü: YOM Yay.

Şükürov, Q. (2010). "Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan'da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)", *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*, (Ed. Qıyas Şükürov-Vasif Qafarov), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay., s. 38-72.

Tevhid-i Efkâr. 24 Ağustos, 25 Ekim, 4 Kasım 1921)

Usta, V. (2001). "Ağaoğlu Ahmed Bey'in Ermeni Propagandalarının Mahiyeti Üzerine Bir Konferansı," *Türk Dünyası Araştırmaları*, 131/Nisan, s. 1- 13.

Üçüncü, U. (2016). "Birinci Dönem TBMM'de Azerbaycan ve Azerbaycanlılar Algısı", I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu (12-14 Mayıs 2016), (Ed. Mehmet Serhat Yılmaz-Cevdet Yakupoğlu-Namıq Musalı), Kastamonu Üniversitesi Yay., Kastamonu, s. 149-162.

Yaqublu, N. (2018). *Cumhuriyet Qurucuları*, Bakü: Nurlar Neşriyat.

Yeni Şark. 24-25 Ekim, 4, 23 Kasım 1921.

Yıldırım, N. (2012). "Usman, Mazhar Osman", *DİA*, 42, İstanbul.

Ekler

Resim 1. Behbud Han Cevanşir'in Mezarı

Kaynak: Şahsi Arşivimiz

Resim 2. Behbud Han Cevanşir

Kaynak: Yaqublu, 2018:141